

Ανθρωπολογία των φύλων

Επιμέλεια: Σωτήρης Δημητρίου

Νίκος Ποταρίτης / Κάτια Μαρινάκη / Μαρία Κέκκου / Μπάμπης Δερμιτζάκης
Σίβυλλα Δημητρίου - Κοτσώνη / Μαρία Γκασούκα / Κώστας Γιαννακόπουλος

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΕΡΕΥΝΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΕΡΕΥΝΑΣ

 Σαββάλας
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Δημητρίου, Σωτήρης</i> Εισαγωγή	7
<i>Ποταμίτης, Νίκος</i> Η εξέλιξη της Σεξουαλικής λειτουργίας από τα Πρωτεύοντα στον Άνθρωπο	19
<i>Μαρινάκη, Κάτια</i> Η κοινωνική θέση της γυναίκας μέσα από τα ιαπωνικά ιδεογράμματα	33
<i>Δημητρίου, Σωτήρης</i> Καταγωγή και διαπραγμάτευση της ασυμμετρίας των φύλων	41
<i>Κέκκου, Μαρία</i> Η σύγκρουση των δύο φύλων όπως αντανακλάται στην αρχετυπική μορφή της Μήδειας.....	71
<i>Δημητρίου-Κοτσώνη, Σίβυλλα</i> Το τραπέζι του φαγητού: Συμβολικός Διάλογος, Πρακτική και Επιτέλεση	95
<i>Δεομιτζάκης, Μπάμπης</i> Η τιμωρία της μοιχαλίδας στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα.....	139
<i>Γκασούκα, Μαρία</i> Εξουσία, ιερότητα και βία: Όψεις της σεξουαλικότητας.....	149
<i>Γιαννακόπουλος, Κώστας</i> Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας.....	161

Σωτήρης Δημητρίου

Καταγωγή και διαπραγμάτευση
της ασυμμετρίας των φύλων

ΣΩΤΗΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ο Σωτήρης Δημητρίου, με σπουδές στον τεχνολογικό κλάδο, στράφηκε παράλληλα στη μελέτη της γενικής ανθρωπολογίας και στα 1964 δημοσίευσε το βιβλίο *Προϊστορικοί πολιτισμοί και εξέλιξη*. Έγραψε άρθρα και οργάνωσε ημερίδες και σεμινάρια σχετικά με την ανθρωπολογία, τον κινηματογράφο και τη σημειωτική. Κυριότερα έργα του είναι: α) η σειρά *Λεξικό Όρων*, που αναφέρεται στη Σημειολογία, Επικοινωνία, Γλωσσολογία, Σημαντική και Θεωρία των Συστημάτων, β) η σειρά *Εξέλιξη του ανθρώπου*, που αναφέρεται στην Ανθρωπογένεση, στα Πρώτα Βήματα, στην Παλαιολιθική, στις Αρχές της Κοινωνικής Οργάνωσης και στη Γλώσσα - Σώμα.

1. Ζητήματα μεθόδου. Η πολιτική διάσταση ¶¶

Για να φανεί το πόσο η κοινωνία μας είναι ανδροκρατούμενη στην πράξη και ανδροκρατική στη σκέψη, θα χρειαζόταν να περιγραφούν όλες οι λεπτομέρειες της καθημερινότητας. Γιατί, όπως γράφει ο Bourdieu (1996:30), η ανδροκρατία έχει εγγραφεί στο σώμα και εκδηλώνεται τόσο στο συνειδητό όσο και στο ασυνείδητο, τόσο στη ζωή όσο και στην τέχνη –η λογοτεχνία και το θέατρο είναι διαποτισμένα από αυτήν. Εντούτοις, η ανισότητα των φύλων δεν υπήρχε από πάντα ούτε είναι καθηλωμένη σε ένα αμετακίνητο «εκεί», αλλά συνεχώς μετασχηματίζεται και είναι αυτό ακριβώς που μας ενδιαφέρει. Επειδή ο όρος «ανισότητα» ενδέχεται να κρύβει τον ενεργό ρόλο της γυναίκας στη διαμόρφωση της ταυτότητάς της και στη διαλεκτική της ιστορίας, χρησιμοποιείται αντ' αυτού ο όρος «ασυμμετρία». Ξεκινώντας από το θεωρητικό πλαίσιο του προβλήματος, θα σταθώ σε τρία σημεία που είναι χρήσιμο να διευκρινιστούν.

Το πρώτο αφορά τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής. Ως αναλυτικό εργαλείο, η εφαρμογή της στο φύλο, που είναι διαδεδομένη σήμερα, έχει μεγάλη χρησιμότητα. Γιατί με το να εξετάζει το φύλο με αυτό το πρίσμα, δηλαδή με το να υποστηρίζει ότι αποτελεί μια κατηγορία που παράγεται και προσδιορίζεται από την κοινωνία, αναιρεί την απόλυτη εξάρτησή του από τη φύση και από το «βιολογικό πεπρωμένο». Όταν όμως προβάλλει την κατασκευή ως γενική αρχή που αγνοεί οποιαδήποτε άλλη εξάρτηση, τότε ανάγει στην αφηρημένη ικανότητα της κοινωνίας να διαχειρίζεται αυθαίρετα τους όρους σχηματισμού του φύλου, συμπορεύεται με το ντυρκειϊκό μοντέλο και οδηγεί σε αντιστορική ερμηνεία. Αγνοεί τις συγκρούσεις καθώς και το ρόλο του ίδιου του φύλου ως ιστορικού υποκειμένου. Περιορίζει τη διερεύνηση της ταυτότητας στο συμβολικό επίπεδο, αποκρύπτοντας ότι στην πρακτική της ζωής αυτή υφίσταται πολλές αναιρέσεις: όπως συμβαίνει με την αρρενολοχεία (Chernela, 1991:64) και την ομοφυλοφιλία. Αγνοεί ότι η ταυτότητα –του φύλου, της εθνότητας κ.ά– είναι ρευστή και διαπραγματεύσιμη και ότι ως κατασκευή δε διαφορίζεται μόνο ανάμεσα στις κουλτούρες αλλά και μέσα στην ίδια την κουλτούρα, αν όχι και στο ίδιο το άτομο. Σύμφωνα με την εθνογραφική έρευνα, «η “ανδρικήτητα” είναι λιγότερο κατασκευή και περισσότερο παραγωγή, άρα, πάντα σε ένταση και διαπραγματεύση» (Hodgson, 1999:144). Ο κίνδυνος που απορρέει για την ανθρωπολογία από τη μονόπλευρη χρήση της θεωρίας της κατασκευής είναι να περιοριστεί στην περιγραφή. Γιατί, όπως υποστηρίζει ο Marcus (1994:51),

αν ο Άλλος αποτελεί κατασκευή της αποικιοκρατίας και αν η παγκοσμιοποίηση τον ενσωματώνει σε νέα κατασκευή όπου η διάκριση εμείς/Άλλος χάνεται, τότε η κατανόηση του Άλλου δεν προσφέρει στην κριτική της κουλτούρας μας. Με το επιχείρημα αυτό κινδυνεύει να εκμηδενιστεί ο βασικός ρόλος της ανθρωπολογίας.

Δεν πρέπει να αποσιωπούμε ότι η έρευνα της ταυτότητας του Άλλου συνεπάγεται την ανάλυση του πώς και για ποιον οικοδομούμε τις κατηγορίες μας. Συνεπώς, έχει πρωτεύουσα σημασία να μελετήσουμε το πώς και από ποιον γίνονται οι κοινωνικές κατασκευές. Τα ερωτήματα που προβάλλουν και που αφορούν την κοινωνική δυναμική είναι: εάν η ταυτότητα υπόκειται σε μεταβολές και διαπραγματεύσεις, όπως βεβαιώνει η σύγχρονη ανθρωπολογία, τότε σε ποιο πεδίο διαμορφώνεται, ποια είναι η συμμετοχή του ενεργού υποκειμένου, πώς αυτό τη βιώνει, πώς αντιστέκεται σε εκείνη που του επιβάλλεται και τέλος πώς και πόσο συναινεί;

Με τα ερωτήματα αυτά περνάμε στο δεύτερο σημείο, στις σχέσεις δύναμης. Αποτελούν επίσης χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για τη δυναμική της κοινωνικής πραγματικότητας, με το οποίο, αντίθετα από τη θεωρία της κατασκευής, εισάγεται η ιστορική διάσταση. Από το πρίσμα των σχέσεων δύναμης τα δύο φύλα εμφανίζονται να βρίσκονται σε συνεχή διαπραγμάτευση, με τη μορφή του ανταγωνισμού ή και των ανταλλαγών (Strathern, 1990:338). Συχνά όμως γίνεται σύγχυση των σχέσεων δύναμης με τις σχέσεις εξουσίας και αυτό οδηγεί σε σοβαρές παρανοήσεις. Οι σχέσεις δύναμης, σε διαλεκτική με την κοινωνικότητα, διαποτίζουν κάθε κοινωνική πρακτική. Αντίθετα, οι σχέσεις εξουσίας συνεπάγονται την ανισότητα και τις προϋποθέτουν. Οι τελευταίες περικλείουν επίσης δύναμη, η οποία όμως είναι θεσμοθετημένη γι' αυτόν που την κατέχει και καλυμμένη με συναίνεση από εκείνον που τη στερείται. Το αν η γυναίκα διεκδικεί ορισμένες δικαιοδοσίες δε σημαίνει ότι ασκεί εξουσία. Το αν «η γυναίκα κυβερνά το σπιτικό», κατά την ανδροκεντρική γλώσσα, δεν είναι ταυτόσημο με το «η γυναίκα κυβερνά την κοινωνία».

Η ανθρωπολογία του σώματος ενισχύει και διευκρινίζει την προβληματική των φύλων. Αφού η δύναμη της εξουσίας έχει άμεση σχέση με το σώμα, η υποτέλεια της γυναίκας γίνεται έκδηλη από τον έλεγχο όχι μόνο του σώματός της (Scott & Morgan, 1966:10) αλλά και των αναπαραστάσεών του: βία, σεξισμός, διαφήμιση, πορνογραφία, κορσές, δίαιτα κ.ά. Επειδή δεν ευσταθεί η υπόθεση για την ύπαρξη σταδίου μητριαρχίας, δηλαδή περιόδου όπου την εξουσία την ασκούσε η

γυναίκα, είναι φανερό ότι η δύναμη του δεύτερου φύλου εκδηλώνεται κυρίως με τη μορφή της αντίστασης. Ανάμεσα στους διάφορους τρόπους με τους οποίους η γυναίκα εκδηλώνει την καθημερινή της αντίσταση είναι η υστερία και η δαιμονοληψία (Lewis, 1967:626· Moore, E., 1993:537· Salgado, 1997:220)). Τα θρησκευτικά κινήματα πνευματοληψίας, που εξαπλώνονται στον Τρίτο Κόσμο και συνιστούν αιρέσεις αντίστασης στην κοινωνική καταπίεση, στρατολογούν τα μέλη τους βασικά από τις γυναίκες.

Τρίτο σημείο είναι η μονομέρεια πολλών θεωρητικών προσεγγίσεων, εξαιτίας κυρίως ιδεολογικο-πολιτικών αντιθέσεων. Η συμβολική ανθρωπολογία δίνει έμφαση στα συμβολικά συστήματα που κωδικοποιούν τα δύο φύλα ως δεδομένη ασυμμετρία, χωρίς εντούτοις να την εξηγούν. Αντίστροφα, η υλιστική θεωρία ανάγει την ασυμμετρία στο επίπεδο της παραγωγής, παραβλέποντας τους άλλους παράγοντες. Και οι δύο υποτιμούν το γεγονός ότι τα κοινωνικά φαινόμενα είναι «ολικά» και ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση στα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, οπότε δίνουν παραμορφωμένη εικόνα της κουλτούρας. Επιπλέον, λησμονούν ότι το ποιο επίπεδο γίνεται κάθε φορά «προσδιορίζον» εξαρτάται από τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες και από τη στάθμη ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ασυμμετρία των φύλων θα εξεταστεί επικεντρώνοντας στο κοινωνικο-πολιτικό πεδίο και κάτω από το πρίσμα των σχέσεων δύναμης που τροφοδοτούν στο πεδίο αυτό την κοινωνική κίνηση. Το ουσιαστικό στην υπόθεση που θα εκτεθεί είναι ότι προσανατολίζει την ερμηνεία βασικά στις αντιθέσεις των κοινωνικών σχέσεων, έξω από τη βιολογία, την ψυχολογία και την τεχνολογία που αγνοούν τις αντενέργειες και το κοινωνικό συμπεριέχον.

Προέχουν δύο θέματα μεθόδου. Το πρώτο αφορά την οπτική για το χαρακτήρα των κοινωνικών φαινομένων. Δηλαδή το να τα βλέπουμε ως διαδικασίες και όχι ως ουσίες. Αντί για σταθερές κατηγορίες: κλαν, φυλή, συγγένεια κτλ., είναι προτιμότερο να τα εξετάζουμε στη δυναμική τους, γιατί περικλείουν ανθρώπινες αντενέργειες, αποκλίσεις και βρίσκονται σε συνεχή μετασχηματισμό. Η «ανισότητα» των φύλων δεν είναι φυσικό δεδομένο ή οικουμενικότητα, όπως πίστευαν πολλοί, ούτε υπακούει σε κάποια απόλυτη διχοτομία του τύπου οικιακό/ δημόσιο, φύση/ κουλτούρα κτλ. —έχει διαπιστωθεί αντιστροφή των ρόλων οικιακό/ δημόσιο σε αγρότες της Ευρώπης (Pina-Cabral, 1984:76, 83). Είναι ιστορική διαδικασία μιας βασικής κοινωνικής σχέσης. Κάτω από ειδικές συνθήκες εντάχθηκε σε δομές εξουσίας, αλλά εκτυλίσσεται με συ-

νεχείς αλλαγές, εξαιτίας των σχέσεων ανταγωνισμού που περικλείει. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την οπτική αυτή, η σύγχρονη ανθρωπολογία αντικατέστησε τα συστήματα συγγένειας και την έννοια του οικιακού (domestic) με την εξέταση της οικιακής ομάδας (household), η οποία επιτρέπει τη σύνδεση με τη γυναικεία εργασία, την πρακτική και την ιστορία (Hendon, 1996:46· Souvatzi, 2000:1-7).

Η θέση της γυναίκας αντικρίζεται με διάφορα κριτήρια. Μερικοί περιορίζουν την ανάλυση στο συμβολικό επίπεδο (Dubisch, 1993:273), άλλοι στο ψυχολογικό (Chodorow, 1983:66), στο οικονομικό κτλ. Ακολουθώντας την οπτική της διαδικασίας θα εξεταστεί στο πεδίο της δύναμης, δηλαδή στο επίπεδο της κοινωνικής δραστηριότητας στο οποίο περικλείονται ολοποιημένα: α) η αρχή της κοινωνικότητας, β) η παραγωγική διαδικασία και γ) η ανάγκη της κοινωνικής αναγνώρισης ως επανάδραση στην προηγούμενη –ας σημειωθεί ότι κατά την παραγωγική διαδικασία το υποκείμενο ενεργεί στον αντικειμενικό κόσμο, φυσικό και κοινωνικό, εκπροσωπώντας τις αρχές μιας κοινωνικής τάξης ή ομάδας (γνώσεις, δεσμεύσεις, μέσα κ.ά.) και όχι στενά ατομικά. Η εξέταση μέσα από τις σχέσεις δύναμης έχει το πλεονέκτημα να φωτίζει τις διαδικασίες λειτουργίας και οργάνωσης του ίδιου του κοινωνικού σώματος. Γιατί το σώμα αυτό αποτελείται από αντιθετικές σχέσεις αλληλεξάρτησης, σχέσεις συνεργασίας και ανταγωνισμού των ενεργών υποκειμένων, που διεξάγονται με τη διαχείριση των υλικών και των συμβόλων, διαμορφώνοντας τις σχέσεις προς τη φύση και το θεσμικό πλαίσιο.

Από τέτοιες πολιτικές σχέσεις δύναμης, μέσω του καταμερισμού, συνίσταται και η οργάνωση των φύλων, που γι' αυτό: 1) διαπλέκεται με την ταξική οργάνωση, δεδομένου ότι τα νόθα και οι πόρνες παρουσιάζουν αύξηση στους ακτήμονες (Pina-Cabral, 1984:75), αλλά την υπερχαλύπτει ιστορικά, 2) υπεισέρχεται σε όλα τα κοινωνικά φαινόμενα, καθώς επίσης και στην κοινωνική αναπαραγωγή, πέρα από τη βιολογική. Η διαπλοκή των σχέσεων μεταξύ δύναμης και status μπορεί να διερευνηθεί στις διαπροσωπικές σχέσεις των ζευγαριών (Kemper, 1972:180), στους αστεϊσμούς (Dimitriou-Kotsoni, 1995:40) κ.ά. Συνήθως η γυναίκα μάχεται με τη γλώσσα και ο άντρας με τη φυσική βία (Busby, 1999:238). Από το γεγονός ότι η σχέση των φύλων διαπλέκεται με τη ράτσα και την κοινωνική τάξη, γίνεται από πολλούς φανερό (Moore, H., 1993:194· Alcoff, 1994:115) ότι, για να κατανοηθεί η σχέση αυτή, πρέπει να αποσπαστεί από τα ανδροκρατικά κριτήρια με τα οποία τη βλέπουμε και να εξεταστεί κάτω από το πρίσμα της πολιτικής βάσης, του Λόγου (discours), της καταπίεσης και των συσχετισμών δύναμης. Με την οπτική αυτή θα διε-

ρευνηθεί το επίμαχο θέμα της μετεξέλιξης των σχέσεων δύναμης σε εξουσία του άντρα, δηλαδή το θέμα της καταγωγής, καθώς και οι προοπτικές έκβασης αυτής της σχέσης.

Το δεύτερο θέμα μεθόδου αφορά τη μελέτη του παρελθόντος. Είναι γνωστό ότι, σε κάποιο βαθμό, ανακατασκευάζουμε το παρελθόν σύμφωνα με τα κριτήριά μας και τις επιδιώξεις μας. Αλλά κατά τον ίδιο τρόπο ανακατασκευάζουμε και τις ξένες κουλτούρες που μελετάμε. Το βασικό πρόβλημα της κριτικής ανθρωπολογίας είναι το πώς θα προσεγγίσουμε τον Άλλον ξεπερνώντας τα στενά κριτήρια της κουλτούρας μας, ή μάλλον πώς θα αντικρίσουμε τις κατηγορίες μας ως αντικείμενο, μέσα από τη σύγκρισή τους με τις κατηγορίες του Άλλου. Επομένως, η έρευνα της προϊστοριολογίας είναι το ίδιο νόμιμη με της εθνολογίας. Η πρώτη εξετάζει σε άλλους χρόνους εκείνο που η δεύτερη εξετάζει σε άλλους τόπους, ενώ έχει επιπλέον και το πλεονέκτημα να κινείται στη διάσταση της ιστορίας. Από την άποψη αυτή, γίνεται δυνατόν η μελέτη του παρελθόντος να φωτίσει το παρόν και το μέλλον. Η προϊστορική αρχαιολογία αναπτύσσει τις νεότερες μεθόδους της για την έρευνα της σχέσης των φύλων –ανάλυση του χώρου κ.ά.–, σε αντιδιαστολή με την αναλογική μέθοδο της εθνοαρχαιολογίας, η οποία προβάλλει την ανισότητα στο παρελθόν εξυπηρετώντας την ανδροκρατική αντίληψη (Gifford-Gonzalez, 1998:118).

2. Η καταγωγή και προϊστορία της ασυμμετρίας των φύλων ¶¶

Βασική αδυναμία των θεωριών για την καταγωγή της ασυμμετρίας είναι η έλλειψη επαρκούς υλικού και η εξάρτηση από τις κατηγορίες της κουλτούρας μας. Οι κυριότερες την αποδίδουν στο μύθο του ισχυρού άντρα-κνηγού ή στον έλεγχο που ασκεί ο άντρας στη βιολογική αναπαραγωγή, εξηγώντας με αυτό την έμφαση που δίνεται στην ετεροφυλοφιλία (Stolcke, 1993:35). Με την ερμηνεία αυτή όμως οδηγούν στην ιδέα ότι η ανισότητα υπήρχε από πάντα, έξω από την ιστορία.

Ποια δεδομένα διαθέτουμε για την προϊστορία; Σε όλη την παλαιολιθική (2.900 χιλιετ.) η προϊστορική αρχαιολογία, αν και ανδροκρατική, δεν έχει καμιά ένδειξη κοινωνικής ανισότητας (ταφές, στολισμό κ.ά.). Υπάρχουν παραστάσεις, κυρίως ειδώλια, με γυναικείες μορφές που μπορεί να αποδόθηκαν λανθασμένα σε θηλυκές θεότητες, αλλά με κανέναν τρόπο δεν τεκμηριώνουν υποτέλεια της γυναίκας. Το ίδιο ακριβώς, δηλαδή την απουσία ασυμμετρίας των φύλων, βεβαιώνει η εθνο-

λογία για το στάδιο των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών (Gardner, 1995:96· Sandbunkt, 1995:116). Θεωρείται βέβαιο ότι η αγγειοπλαστική και η γεωργία αποτέλεσαν επιτεύξεις της γυναίκας, πράγμα που δείχνει ότι δεν υπήρχε διαχωρισμός σε ιδιωτικό τομέα (σπίτι) και σε δημόσιο (παράγωγη).

Μετά την αναίρεση της ερμηνείας με βάση το οιδιπόδειο σύμπλεγμα (Kurtz, 1991:97), καθώς και της θεωρίας περί αρχέγονου σταδίου μητριαρχίας των Bachofen, McLennan κ.ά., γύρω στα 1930 επικράτησε για τις αρχαϊκές κοινωνίες το μοντέλο της πατρογραμμικής ορδής, του Radcliffe-Brown. Το μοντέλο αυτό υιοθετήθηκε από τους Αμερικανούς ανθρωπολόγους (Kroeber, Service, Steward) και κυριάρχησε 3 δεκαετίες. Οι συστηματικές μελέτες που διεξήχθησαν μετά το 1960 στους Βουσμάνους από τους Marshall, Lee κ.ά., στην Αυστραλία από τη Σχολή του Σίντνεϊ, στον Καναδά και αλλού οδήγησε σε σειρά συνεδρίων: 1966, 1978, 1980, 1983, 1988 (Ingold et al., 1995:1-3), όπου διαψεύστηκε το μοντέλο της πατρογραμμικής ορδής. Οι έρευνες έδειξαν ότι η «αρχαϊκή» ομάδα ήταν πλαστική και μεταβλητή, με ισοτιμία των δύο φύλων, κινητότητα των μελών από τη μία ομάδα στην άλλη, άτυπες γαμήλιες και συγγενικές σχέσεις και σχετική επικράτηση της μητροτοπικότητας και της κυκλοφορίας των αντρών, αντί της κυκλοφορίας των γυναικών που υποστήριζε ο Lévi-Strauss.

Με βάση τις μαρτυρίες που διαθέτουμε σήμερα από την εθνογραφία και την αρχαιολογία στην έρευνα για τη θέση της γυναίκας, μπορεί να στηριχτεί η εξής σύνθεση, που έχει αναπτυχθεί πιο διεξοδικά αλλού (Δημητρίου, 1996:274, 334).

Στο περιβάλλον της σαβάνας, όπου εξαπλώνονται πριν 6.000.000 χρόνια οι ανθρωπίδες πρόγονοί μας, διαδραματίζεται η εξελικτική αλυσίδα: ενδιάμεσος τύπος → *A. ramidus* → *A. afarensis*. Μέσα από αυτήν κατακτούνται η όρθια στάση και η χρήση εργαλείου. Προκύπτουν νέες πηγές τροφής που διακρίνονται σε: 1) σποραδικές μεγάλης πυκνότητας (αγέλες θηλαστικών) και 2) διάσπαρτες χαμηλής πυκνότητας (καρποί, ριζώματα κ.ά.). Και οι δύο κατηγορίες απαιτούν εργαλείο για το σκότωμα, το γδάρισμα, το ξερίζωμα. Το εργαλείο αποτελεί υλική έκφραση της κοινωνικής εργασίας. Εάν οι ανθρωπίδες επιβίωσαν, το οφείλουν στον καταμερισμό εργασίας, με τον οποίο αντιμετώπισαν τη διασπορά των πηγών και γενικότερα την ανθρώπινη συνθήκη ύπαρξης. Έτσι, εισάγεται η πρώτη αντίθεση, που συνιστά ταυτόχρονα και την αρχή της κοινωνικής οργάνωσης. Ορισμένοι ασχολούνται με το κυνήγι και άλλοι με τις φυτικές τροφές. Οι δύο πλευρές φέρνουν τη συ-

γκομιδή στον καταυλισμό και τη διανέμουν μεταξύ τους και με τα παιδιά, θεμελιώνοντας τη διαλεκτική αρχή της διαφορικότητας/ διανομής που προσδιορίζει την κοινωνική συνεργασία και τον καταμερισμό.

Ο καταμερισμός δεν είναι βιολογικός εξοπλισμός, αφού τα ζώα δεν τον διαθέτουν και τρώνε το καθένα μόνο του. Επειδή ο άνθρωπος επεμβαίνει στις νομοτέλειες της φύσης και εγκαθίσταται, χωρίς τα απαραίτητα βιολογικά εφόδια, σε ένα περιβάλλον όπου οι πηγές διατροφής είναι μεταβλητές και διάσπαρτες, τα μέσα που κατακτά για να επιβιώσει σ' αυτό είναι υπερβιολογικά: το εργαλείο και ο καταμερισμός. Καταμερισμός σημαίνει το διαφορισμό της ομάδας σε συμπληρωματικές εργασίες για την πιο αποτελεσματική άντληση των πηγών τροφής. Κανείς δεν μπορεί να επιβιώσει στη σαβάνα μόνος του. Ο εξοστρακισμός από την ομάδα ήταν η βαρύτερη τιμωρία, γιατί ισοδυναμούσε με θάνατο. Αποτελώντας το βασικό μηχανισμό για τη βελτίωση της ζωής, ο καταμερισμός εργασίας παγιώνεται στο βαθμό που εξελίσσονται η τεχνολογία και οι μέθοδοι κυνηγιού. Πάντως, έστω και αν διαμορφώθηκε πάνω σε βιολογικές διαφορές, το γεγονός ότι η γυναίκα δεν πάει πάντα στο μακρινό κυνήγι εξαιτίας της τεκνοποιίας, δεν είναι αυτός επαρκής λόγος για να θεμελιώσει ανισότητα στα δύο φύλα. Δεν υπάρχει λογική δικαιολογία για την κυριαρχία του άντρα από το γεγονός ότι ήταν κυνηγός: 1) Δεν εξηγείται από τη φυσική ρώμη του, αφού κυνηγός υπήρξε επίσης και η γυναίκα και αφού οι νέγροι, που διακρίνονται για τη ρώμη τους, είναι υποτελείς. 2) Δεν εξηγείται από την επινοητικότητα του κυνηγού, αφού οι μεγάλες επινοήσεις της πλεκτικής, της γεωργίας, της κεραμικής και της υφαντικής οφείλονται στη γυναίκα. 3) Δεν εξηγείται από την τροφή που έφερνε ο κυνηγός, αφού το 60 – 80% της διατροφής προερχόταν από τη γυναίκα (Moore, 1977:86). Οι εργασίες των δύο φύλων παραμένουν συμπληρωματικές και εναλλακτικές, καθώς και ο καταμερισμός-διανομή μεταξύ τους, γιατί είναι αδύνατο να εξασφαλιστεί καθημερινή διατροφή μόνο από το κυνήγι (Hawkes et al., 1997:556). Το αποφασιστικό κριτήριο και ο μοχλός της ασυμμετρίας ήταν η δημιουργία πλεονάσματος, πέρα από τον καταμερισμό, και στη συνέχεια η αλλαγή του τρόπου παραγωγής.

Εκτός από τη διανομή που συναντιέται σε όλους τους τροφοσυλλέκτες ως βασική αρχή, αναπτύχθηκαν επίσης και άλλα δίκτυα αμοιβαίας ανταλλαγής μεταξύ των ομάδων, καθώς και άλλες μορφές καταμερισμού, π.χ. κατά την ηλικία. Το κυριότερο δίκτυο, που αποτελεί μεγάλο σταθμό στην καλύτερη εκμετάλλευση του περιβάλλοντος, το ονομάζω γεωγραφικό καταμερισμό, γιατί διεξάγεται με ανταλλαγή των

τοπικών προϊόντων που αντλεί η κάθε ομάδα. Κάθε ομάδα προσφέρει στις γειτονικές ό,τι πλεονάζει στην περιοχή της μια ορισμένη εποχή, για να της επιστραφεί από εκείνες το αντίστοιχο πλεόνασμά τους στις άλλες εποχές. Αυτή η σχέση αμοιβαιότητας στερεώνεται με αντίστοιχη ανάπτυξη της κοινωνικής οργάνωσης, της εξωγαμίας και του ταμπού αιμομιξίας. Τα δίκτυα διανομής και αμοιβαίας ανταλλαγής λειτουργούν ανταγωνιστικά και συμπληρωματικά. Είναι το υπόβαθρο της διαλεκτικής των κοινωνικών σχέσεων και συμβολοποιούνται. Το μεγάλο αυτό βήμα συντελέστηκε από τον *Homo sapiens* γύρω στα -100 χιλ. και επιτρέπει τη γεωγραφική εξάπλωση σε δυσμενή περιβάλλοντα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανταλλαγή διεξάγεται συνήθως από τον άντρα, γιατί αφορά κυρίως ζωική τροφή. Επειδή το κρέας δε διατηρείται περισσότερο από 48 ώρες, όταν οι κυνηγοί σκοτώσουν ένα ή δύο μεγάλα ζώα μοιράζουν το περίσσειμα με άλλες ομάδες, οι οποίες θα το ανταποδώσουν όταν πετύχουν κι αυτές μεγάλο κυνήγι.

Στους προϊστορικούς τροφοσυλλέκτες της Αφρικής δε διαπιστώνεται διάκριση του χώρου κατά τα φύλα, άρα ο καταμερισμός έχει πλαστική μορφή. Δεν εντοπίζονται διαφορετικές θέσεις απασχόλησης ούτε μέσα στην καλύβα ούτε στον καταυλισμό (Kent, 1998^b:59). Η γυναίκα χρησιμοποιούσε λίθινα εργαλεία, όπως δείχνουν τα ίχνη φυτικών ουσιών, και συμμετείχε στο κυνήγι των μεγάλων ζώων (Wadley, 1998:76). Στη μεσολιθική της Δ. Ασίας (τη νατουφιανή, -10.300 έως -7800) επίσης δεν εντοπίζεται σταθερός καταμερισμός των φύλων (Bar-Yosef & Belfer-Cohen, 1998:280). Εντούτοις, η γυναίκα είναι περισσότερο απασχολημένη γιατί, εκτός από τη συλλογή, καταγίνεται επίσης με την κατασκευή των εργαλείων της, των πανεριών, των παγίδων και των θηλειών, των γουδιών, όπως και με τη λειοτριβήση της τροφής, των χρωμάτων και των βοτάνων (Casey, 1998:90· Parkington, 1998:271). Εάν ο καταμερισμός δεν είναι άμεσα ορατός, αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η κοινωνία δεν οργανώνεται μόνο κατά τα φύλα, αλλά και κατά τα δίκτυα διανομής/ανταλλαγής και καταγωγής/εξωγαμίας. Προκύπτει επίσης ότι καταμερισμός ήταν πλαστικός και ότι η απολυτοποίησή του από τη δυτική σκέψη εξυπηρετεί τη βιολογική ερμηνεία της διάκρισης των φύλων.

Το τρίτο μεγάλο βήμα συντελείται χάρη σε νέα τεχνολογική πρόοδο στις εγκαταστάσεις: δίκτυα, φράχτες κυνηγιού, υδροφράχτες, κανάλια, παγίδες. Το ατομικό κυνήγι με το κοντάρι αντικαθίσταται βαθμιαία από το συλλογικό, ο ανθρώπινος σκελετός γίνεται γι' αυτό λιγότερο βαρύς και, το κυριότερο, η συγκομιδή ζωικής τροφής γίνεται άφθονη. Το

μεγάλο πλεόνασμα επιτρέπει στους άντρες να μετατραπούν σε διαχειριστές του προϊόντος και να ασχοληθούν με τις διαπραγματεύσεις των ανταλλαγών προς τις άλλες ομάδες. Επειδή το κυνήγι είναι σποραδικό ή περιοδικό, οι άντρες μπορούν στα ενδιάμεσα να διαχειρίζονται και ζητήματα της ομάδας, δεδομένου ότι η γυναίκα συλλέκτρια εργάζεται σε καθημερινή βάση για την τροφοδοσία της με φυτική τροφή και, όπως είδαμε, έχει πολλές άλλες απασχολήσεις. Ο μακρόχρονος ανταγωνισμός των συστημάτων διανομής και ανταλλαγής καταλήγει με την επικράτηση του δεύτερου.

Η διανομή περιορίζεται στη δικαιοδοσία της γυναίκας, ενώ η ανταλλαγή ρυθμίζει όλες τις άλλες σχέσεις και ο άντρας που τη διαχειρίζεται γίνεται επόπτης των γαμήλιων σχέσεων και της γυναικείας εργασίας. Η διάκριση σε διαχειριστικές και σε παραγωγικές εργασίες παρήγαγε την κοινωνική διάκριση του άντρα. Ο παραγωγικός κύκλος γίνεται: εγκαταστάσεις → περίσσειμα → έλεγχος στην προσπέλαση στις πηγές → επικράτηση της ανταπόδοσης πάνω στη διανομή → ανταλλαγές με τελετουργίες → γόητρο αντί της γενναιοδωρίας → έλεγχος των γυναικών με πολυγυνία ή γεροντοκρατία → επέκταση του κοινωνικού δικτύου διαμέσου της συγγένειας → ανταγωνιστικές σχέσεις → αύξηση του περισσεύματος.

Το συμπέρασμα είναι ότι η διαμόρφωση της διάκρισης και, κατ'επέκταση, της ασυμμετρίας των φύλων αποτελεί γενικό φαινόμενο της κοινωνικής εξέλιξης, που προσδιορίζεται από το συνδυασμό των όρων: καταμερισμός της εργασίας, αύξηση του περισσεύματος, ανταγωνισμός των κοινωνικών σχέσεων – παραγωγής, δικτύων, διαχείρισης. Ασφαλώς δεν πρόκειται για άκαμπτο νόμο, γι' αυτό αναφέρονται πολλές εξαιρέσεις: στρατιωτίνες, γυναικείες εταιρίες και τελετές (Apter, 1998:70). Όμως, οι ιστορικοί λόγοι συνέκλιναν προς την πλευρά της ασυμμετρίας. Σε συνέχεια της τεχνολογικής εξέλιξης, και μέχρι σήμερα, η κοινωνική διαφοροποίηση, ο μετασχηματισμός των προϊόντων ανταλλαγής σε εμπορεύματα, η εισαγωγή της ιδιοκτησίας και η συνεχής αύξηση του καταμερισμού ενίσχυσαν την ανισότητα, ενώ η συνακόλουθη κοινωνική ανάπτυξη (παιδεία, κλήρος, τέχνη, κράτος) διεύρυνε τα πεδία διαχείρισης του άντρα. Στους λόγους αυτούς πρέπει να προστεθεί και η αποικιοκρατία, που διεθνοποίησε το φαινόμενο σε όσες κοινωνίες αποτελούσαν εξαίρεση.

Στους σύγχρονους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες έχουν εντοπιστεί τα δύο στάδια ανάπτυξης. Το πρώτο στάδιο, το ονομαζόμενο της «άμεσης απόδοσης», όπου επικρατεί η αρχή της διανομής, υπήρχε στους Σαν

(Βουσμάνους), Μπούτι, Χάτζα, Παλιγιάν. Λείπουν η αποθήκευση και το περίσσευμα, οι τελετουργίες, το τυπικό γάμου, οι περιορισμοί αγωγής των παιδιών και το στίγμα της απιστίας. Το δεύτερο στάδιο, της «μακροπρόθεσμης απόδοσης», όπου επικρατεί η αρχή της ανταπόδοσης, υπήρχε στους Αυστραλούς, Νέα Γουινέα, Αϊνού, Εσκιμώους και γενικά στους κυνηγούς θηλαστικών κητών (Lourandos, 1995:59· Pals-son, 1995:190). Σ' αυτούς εμφανίζονται τάξεις γάμου και κλειστές συγγένειες, αντρική υπεροχή και γεροντοκρατία, καταμερισμός κατά ηλικία και διαβατήριες τελετουργίες, σκληρή ποινή της απιστίας και της αιμομιξίας και πολυγυνία –τα γνωρίσματα δεν είναι καθολικά ούτε ενιαία. Στη συνέχεια διαμορφώνεται ο καταμερισμός του χώρου μέσα στην καλύβα (δεξιά/αριστερά, μπροστά/πίσω) και στον καταυλισμό (στάνη στο κέντρο/ σπιτικά στην περιφέρεια, π.χ. στο Διμήνι). Η μετάβαση στο δεύτερο στάδιο ερευνήθηκε στους Μπαζάρουα της Μπετσουαναλάντ (Kent, 1995:531).

†† 3. Η ανάπτυξη της ασυμμετρίας

Περνώντας στις σύνθετες κοινωνίες παρατηρούμε την ανάδυση και ανάπτυξη της ανδρικής κυριαρχίας, που οδηγεί βαθμιαία στην οριοθέτηση των δύο φύλων με άκαμπτους κοινωνικούς περιορισμούς. Εντούτοις, η ανισότητα δεν αποκρυσταλλώνεται σε τετελεσμένες καταστάσεις ή ουσίες. Αυτό παρουσιάζεται μόνο στις ιδεολογίες. Στην ιστορική πραγματικότητα η ασυμμετρία των φύλων συνιστά μια συνεχή διαδικασία ανταγωνισμού δύναμης, μια σύγκρουση ηγεμονίας και αντίστασης, κατά τον ίδιο τρόπο που συμβαίνει και στις άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας. Η διαπάλη αυτή διαπερνά τα δύο βασικά επίπεδα: α) της ομοφυλοφιλίας, όπου το άτομο αμφισβητεί την ένταξη στο ένα από τα φύλα που αναγνωρίζει η κοινωνία, δεδομένου ότι το καθένα από τα δύο φύλα δεν είναι πανομοιότυπο σε όλες τις κοινωνίες (Mead, 1962), β) της ετεροφυλίας, όπου αμφισβητείται η κυριαρχία του ενός, από τα ενταγμένα φύλα, πάνω στο άλλο.

Αναφορικά με το πρώτο επίπεδο, γίνεται φανερό ότι η διάκριση των δύο φύλων αποτελεί κοινωνικό προσδιορισμό, αφού η ομοφυλοφιλία μπορεί να παραβιάζει τη βιολογική υποδομή πάνω στην οποία αυτή οικοδομείται. Το άτομο διεκδικεί το δικαίωμα να διαλέξει αυτό το ίδιο σε ποιο φύλο θα ενταχτεί, άσχετα από την κατασκευή του σώματός του. Η ομοφυλοφιλία περικλείει σχέσεις δύναμης και status, περισσότερο η αν-

δρική (Yannakopoulos, 1996:62), αλλά υπαγορεύεται επίσης και από οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους, ιδίως η γυναικεία (O'Leary, 1983:69). Γενικά, συναρτάται με διαφορετικούς παράγοντες σε κάθε κοινωνία, αλλά με παρούσες πάντοτε τις σχέσεις δύναμης. Σε 40 προαποικιακές κοινωνίες της Αφρικής, στην Νταχομέη, Νιγηρία, Ν. Αφρική κ.α., έχει εντοπιστεί μια μορφή γάμου μεταξύ γυναικών, που φανερώνει τη δύναμη της γυναίκας να μπορεί να αυξάνει την οικονομική θέση της εκμεταλλευόμενη την εργασία της ή των συζύγων γυναικών της (Greene, 1998:395-411). Στη δική μας κοινωνία συνιστά συνήθως μορφή αντίστασης στις καταπιεστικές υποχρεώσεις που επιβάλλει το φύλο και ταυτόχρονα έναν τρόπο διαπραγμάτευσης του δικαιώματος της επιλογής (Weeks, 1994:110· Lancaster, 1996:209), δεδομένου ότι σε άλλες κοινωνίες υπάρχει μεγαλύτερη ανοχή για το δικαίωμα αυτό (Westermarck, 1931:529· Goulet, 1996:683). Ιδιαίτερα στο λεσβιασμό, παρά την πολυπλοκότητά του, η πολιτική αντίσταση αποτελεί ίσως τη βασικότερη συνιστώσα του (Mansfield & McGinn, 1996:55· Waterhouse, 1996:109). Ο αποκλεισμός και η απόκρυψη της ομοφυλοφιλίας, που στην Ευρώπη το 19ο αι. αποδιδόταν σε βιολογική βλάβη, αντανακλά τη δυσκαμψία των κοινωνικών κανόνων.

Ανάλογη δυσκαμψία παρουσιάζει η κοινωνική ένταξη της ετεροφυλίας, κυρίως σε συνθήκες ανισότητας. Τα δύο φύλα θεωρούνται παγιωμένα και «φυσικά», «ακόμα κι από τις πιο ευαίσθητες από τις διαθέσιμες ιστορικές προσεγγίσεις...» (Αβδελά & Ψαρρά, 1997:20). Οι επιστήμες, που είναι ανδροκρατικές, αντικρίζουν τις γυναίκες ως παθητικές. Ακόμα και ο φεμινισμός, στο αρχικό του στάδιο, τις προσέγγισε ως άβουλα θύματα της ανδρικής καταπίεσης (ib. 23). Στην ιστορική πραγματικότητα όμως συναρθρώνονται στη δυναμική της κοινωνικής κίνησης, σε ανταγωνισμούς και ρήξεις. Οι σχέσεις τους αφορούν όλο το κοινωνικό σύστημα, στους βασικούς τομείς: α) της παραγωγής, β) της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης και γ) της κοινωνικής αναπαραγωγής. Μετατρέπονται σε πολιτικές σχέσεις, σε τόπο διαπραγμάτευσης της δύναμης, γι' αυτό είναι μεταβλητές. Σε κάθε επάγγελμα περικλείεται ανταγωνιστική εξάρτηση των φύλων. Η γυναίκα διαπραγματεύεται με πολλές στρατηγικές και, σε οριακές περιπτώσεις, αφαιρεί την εξουσία από τον άντρα, όπως συμβαίνει π.χ. στους φτωχούς ψαράδες της Βραζιλίας, όπου η γυναίκα φέρνει πλούσιο φίλο στο σπίτι, όταν ο άντρας δε φέρνει χρήματα (Robben, 1989:582), και στους Νούπε της Νιγηρίας, όπου οι γυναίκες ασκούν το εμπόριο, έχουν πλούτο και δύναμη και μαζί μ' αυτά και το δικαίωμα εξωσυζυγικών σχέσεων (Borofsky, 1994:80).

Αποκαλύπτοντας ότι οι σχέσεις των φύλων είναι σχέσεις δυναμικές και πολιτικές, αποκαλύπτουμε ταυτόχρονα ότι η γυναίκα είναι ιστορικό υποκείμενο. Η ανάδυσή της από την ιστορική σιωπή είχε σαν αποτέλεσμα την αναμόρφωση της ιστορικής επιστήμης και τη διασταύρωσή της με την ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία, από την άποψη της μεθόδου. Παράλληλα, από την άποψη του περιεχομένου, πλουτίζει την ιστορική θεώρηση, ρίχνοντας φως σε νέες όψεις των κοινωνικών αντιθέσεων που μέχρι τώρα ήταν αφανείς.

Έκφραση των μεταβλητών σχέσεων των δύο φύλων είναι η πολυμορφία του καταμερισμού, ακόμα και η αντιφατικότητα. Η μουσική θεωρείται πανανθρώπινο γνώρισμα, αλλά στον πολιτισμό μας οι συνθέτες και οι μαέστροι είναι μόνο άντρες. Στην αρχαία Ελλάδα αναφέρονται οι αυλήτριες, ενώ υπάρχουν κοινωνίες όπου καμιά γυναίκα δεν παίζει ποτέ κανένα μουσικό όργανο (Toffin, 1998:118). Πριν την αποικιοκρατία, στην Γκάνα ο άντρας είχε την υφαντική και το βαμβάκι και η γυναίκα είχε το γνέσιμο, το λουλάκι, την κεραμική και το εμπόριο των εργαλείων (Stahl & Cruz, 1988:210, 233). Η γυναίκα κάνει το ψάρεμα στους Φουεγκίδες και σε περιοχές της Νέα Γουινέα (Mauss, 1967:60), κάνει το κυνήγι μεγάλων ζώων στους Άγκτα, Τσιπεγουέιαν και στους Τίγουι της Αυστραλίας (Kent, 1998^a:13), ενώ συνεργάζεται για το κυνήγι με τον άντρα στους Μπούτι. Αντίστοιχα και ο άντρας συμμετέχει συχνά στη συλλογή φυτικής τροφής και μικρών ζώων. Αυτός κατέχει την αποκλειστικότητα για τη ζωγραφική στους Μπαλί, για την ξυλογλυπτική στους Σαμόα, για τη μαγειρική στη Χαβάη και γενικά στην Πολυνησία (Redfield, 1960:348), για την κεραμική στους Ρουάντα και Μπανιόρο και για το ψήσιμο του κρέατος σε πολλές κοινωνίες –του πασχαλινού αρνιού σε μας. Στη γυναίκα ανήκει η ευθύνη και το προνόμιο για το στήσιμο της καλύβας στους Βουσμάνους, για την κατασκευή της ψάθας στη Χαβάη, για το εμπόριο στις Άνδεις, Κ. Αμερική, Αφρική, Μεσοποταμία, Αντίλες και για τη γαλακτοκομική στους Μασάι. Στη Ν. Αφρική (Gluckman, 1974:452) και στην Ελλάδα τα κορίτσια συμμετείχαν στη βοσκή του κοπαδιού. Ο άντρας υφαίνει στους Ντογκόν (Leiris, 1998:11) και στους Ζούνι, φροντίζει το παιδί στους Ναμπικουάρα και κάνει αρρενολογία στη Ν. Αμερική (Lévi-Strauss, 1960:274).

Αλλά υπάρχει μεταβλητότητα και στο χρόνο. Η κεραμική πέρασε στα χέρια του άντρα, όταν ανακαλύφθηκε ο κεραμικός τροχός, στα –3000 (Spier, 1960:235). Είναι γνωστό ότι το 18ο αι. ο άντρας απέσπασε πολλές βασικές εργασίες που ανήκαν στη γυναίκα, την κεραμική, την αρτοποιία, τη ζαχαροπλαστική κ.ά. Τελικά, η γυναίκα περιορίζεται στην

αναπαραγωγή παιδιών για μελλοντική επένδυση. Τα αγόρια γίνονται κληρονόμοι, που θα φροντίσουν τους γονείς όταν γεράσουν, και οι θυγατέρες γίνονται συμβολικό κεφάλαιο, δηλαδή φορείς τιμής και παρθενίας για τις σχέσεις πελατείας.

Ας εξετάσουμε την εξέλιξη των σχέσεων αυτών. Στη μετάβαση από το στάδιο των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών στην κηποκαλλιέργεια πρωτοστατεί η γυναίκα και αυτό αντανακλάται στους μύθους της κοσμογονίας (Sanday, 1973:1698· Hassan 1998:276). Στη μεσολιθική της Σαχάρας (-10 έως -7Χτ) έλειπαν τα μεγάλα ζώα, γι' αυτό η γυναίκα έπαιξε μεγάλο ρόλο στην παραγωγή, όπως φαίνεται από τις βραχογραφίες. Κατά την πορεία ανάπτυξης των τρόπων παραγωγής αλλάζει η οργάνωση των φύλων, καθώς και η οργάνωση της συγγένειας, όχι μονογραμμικά αλλά σε συσχέτιση με την όλη κοινωνική συγκρότηση. Ταυτόχρονα, η ασυμμετρία των φύλων συμπλέκεται με την ταξική διάρθρωση, π.χ. μπορεί μια γυναίκα να διαχειρίζεται την εργασία άλλων γυναικών ή ακόμα και αντρών. Αυτό συντελείται βαθμιαία. Μέχρι το 1600 υπήρχε συμμετρία των φύλων στην Μπετσουάνα. Ομοίως στους Ναβάγιο, Ιροκέζους κ.ά. Στους μεταβατικούς Μπασάρουα ο άντρας κάνει την κεραμική, την υφαντική και το 20 - 40% της συλλογής. Η διχοτομία του ιδιωτικού/δημόσιου είναι ακόμα ανύπαρκτη.

Είναι φανερό ότι στο αρχικό στάδιο της αποψιλωτικής καλλιέργειας και μικτής παραγωγής η γυναίκα διεκδικεί μεγαλύτερο κοινωνικό ρόλο. Στη συνέχεια, η συσσώρευση πλούτου, κατά την ανάπτυξη του γεωργικού τρόπου παραγωγής και τη δημιουργία του δεύτερου μεγάλου καταμερισμού σε κτηνοτροφικές και γεωργικές κοινωνίες, προσφέρει πλεονεκτική θέση στον άντρα, ο οποίος τον διαχειρίζεται. Η ασυμμετρία των φύλων είναι η πρώτη μορφή ανισότητας της κοινωνίας, με βάση τον καταμερισμό.

Ο υποβιβασμός της γυναίκας επιταχύνεται στις κτηνοτροφικές κοινωνίες (Barich, 1998:107). Η κτηνοτροφία ευνοεί τη συσσώρευση πλεονάσματος διαχειρίσιμου για ανταλλαγές στα χέρια του άντρα, ενώ η γυναικεία εργασία δαπανάται για την επιβίωση της ομάδας. Ο πλούτος και η δύναμη προσδιορίζονται από τα βόδια. Επειδή ο πλούτος αυτός είναι ευάλωτος από την ξηρασία και τις ασθένειες (Goldschmidt, 1974:299), οι κτηνοτρόφοι στηρίζονται στα δάνεια και στις συμμαχίες, χρησιμοποιώντας ως συμβολικό κεφάλαιο ή ομόλογο (έδνον) τη γυναίκα. Στις κτηνοτροφικές κοινωνίες η γυναίκα έχει περιορισμένη θέση στην παραγωγή. Τα μέσα παραγωγής (κοπάδι) γίνονται ιδιοκτησία του άντρα, οπότε αυτή χάνει την αξία της ως υλικό κεφάλαιο -η εργασία της δεν εί-

ναι μέσο παραγωγής— και γίνεται συμβολικό κεφάλαιο. Η παρθενία της εντάσσεται στον κώδικα τιμής και χρησιμοποιείται για τη σύναψη πολιτικών σχέσεων πελατείας, δηλαδή την προσφέρουν ως νύφη σε ισχυρότερη ομάδα ή φυλή με αντάλλαγμα τη συμμαχία και την προστασία (Μέση Ανατολή και Μεσόγειος). Παρ' όλα αυτά, ο ρόλος της γυναίκας στην κοινωνική ζωή είναι κρίσιμος (Pearl, 1997:319). Ο κώδικας τιμής που ρυθμίζει την υποτέλεια της γυναίκας σε πολλές περιπτώσεις αποτελεί απλή ρητορική, κρύβει τις παραβάσεις του και το δεσμό αμοιβαιότητας των δύο φύλων (Herzfeld, 1983:162· Paine, 1989:667).

Στις αγροτικές κοινωνίες ο άντρας περνά βαθμιαία κάτω από τον έλεγχο του: 1) την παραγωγική εργασία της γυναίκας και τα προϊόντα της, 2) την αναπαραγωγική λειτουργία της, δηλαδή τα παιδιά, με τη γεροντοκρατία και τις μυστικές εταιρίες, 3) τα δίκτυα οικονομικών και πολιτικών ανταλλαγών, στα οποία εντάσσει και την ίδια ως αντικείμενο κυκλοφορίας. Στην ανθρωπολογία κερδίζει έδαφος η άποψη ότι οι ομάδες καταγωγής (lineages) οργανώνονται ως δομές ιεραρχίας και ότι οι μορφές συγγένειας προσδιορίζονται από τις σχέσεις δύναμης και τις συμμαχίες, όπου πρωταγωνιστής είναι ο άντρας. Ένα πλήθος συμβολισμών και ταμπού (εμμήνων, μιαιρότητας) εξυπηρετεί τη νομιμοποίηση της ανδρικής εξουσίας. Σε πολλές περιπτώσεις η γυναίκα δουλεύει τη γη ως δουλοπάροικος και ως παλλακίδα (Α. Αφρική). Συχνά την αποκτούν με επιδρομή, όπου σκοτώνουν τον άντρα και την αρπάζουν ως εργάτρια. Η θέση της ποικίλλει ανάλογα με τις μορφές εκμετάλλευσης που διαμορφώνει η κάθε κοινωνία.

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί η ισχυρή παρέμβαση της αποικιοκρατίας, η οποία γενίκευσε την ανισότητα και στις κοινωνίες όπου αυτή δεν υπήρχε. Η δράση της αποικιοκρατίας ασκήθηκε με πολλούς τρόπους: με την πίεση των Ιεραποστολών, με την εισαγωγή του εμπορίου, με το νόμισμα το οποίο δίνει δύναμη στους άντρες, γιατί μόνο αυτοί καλούνται για μισθωτή εργασία, τέλος με τη νομοθεσία που υποβαθμίζει τη γυναίκα στον τομέα του διαζυγίου, της κληρονομησης κ.ά. (Leacock, 1978:272· Lewis, 1998:293· Minnegal & Dwyer, 1999:74).

Εντούτοις, κάτω από την ασυμμετρία διαδραματίζεται συνεχής ανταγωνισμός των δύο φύλων. Εκδηλώνεται με τη μορφή των σχέσεων δύναμης, οι οποίες διακυμαίνονται ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες. Στην Α. Αφρική διαπιστώνεται διακύμανση της θέσης της γυναίκας, η οποία αναβαθμίζεται στις περιόδους επέκτασης της γεωργίας, στα -1000 και +1000, ενώ μειώνεται όταν εμφανίζεται η σιδηρουργία και μαζί με αυτήν η φυλαρχία στα -500 (Schmidt, 1998:160). Στην αρχέγονη

κτηνοτροφία βρέθηκαν τάφοι γυναικών στους αντρικούς χώρους, στο σταύλο, και αυτό δείχνει ότι συμμετείχε στον αντρικό ρόλο. Παράλληλα, κατέχει την κεραμική –βεβαιώνεται από το γεγονός ότι ζωγραφίζει στα αγγεία τα ίδια μοτίβα με τα οποία και διακοσμείται (Hall, 1998:252)— και τη χειρίζεται ως διαπραγματευτική δύναμη προς τους κτηνοτρόφους. Με τη διακόσμηση των αγγείων πληροφορεί για τους κοινωνικούς ρόλους προβάλλοντας το δικό της (Segobye, 1998:232· Nelson, 1998:294). Και σήμερα ακόμα στους κτηνοτρόφους Μασάι, Λούο κ.ά. η γυναίκα διεξάγει το διαφυλετικό εμπόριο και ελέγχει τη διανομή των αγαθών (Gifford-Gonzalez, 1998:120).

Ανάλογα παρατηρούνται και στους γεωργούς. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η γυναίκα-αγρότισσα ελέγχει τη γη και μετέχει στην κοινωνική ρύθμιση –Ιροκέζοι και άλλοι Ινδιάνοι–, που συγκροτεί μυστικές εταιρίες και στρατό –Νταχομέη, Αιθιοπία, Ν. Αμερική– ή που κατέχει το εμπόριο των προϊόντων της –στους Γιορούμπα Νιγηρίας. Στο Καμερούν, Σιέρα Λεόνε και άλλες χώρες της Υποσαχάριας Αφρικής οι γυναίκες ξεσηκώνονται και επιβάλλουν εξοστρακισμό στον άντρα που θα τις προσβάλει (Ardener, 1973:428), συμμετέχουν σε συντεχνίες, εταιρίες και εξεγέρσεις και μονομαχούν για την κατάκτηση του άντρα (James, 1978:140). Το γεγονός ότι η ανάπτυξη της γυναικείας αντίστασης στις περιοχές αυτές συνοδεύεται με αναβίωση του μητρογραμμικού γένους (ib. 158) εφειβάλλει την ανδροκρατική άποψη ότι στις μητρογραμμικές κοινωνίες «ο έλεγχος βρίσκεται στα χέρια των αντρών...» (Lévi-Strauss, 1969:116· Fox, 1984:113). Ας σημειωθεί ότι το μητρογραμμικό γένος στη Δ. Σουμάτρα, όπου η γυναίκα ελέγχει τη γη, την εργασία και τους τίτλους, ανθίσταται στην εισαγωγή της μισθωτής εργασίας (Blackhood, 1997:278).

Στις μεγάλες γεωργικές κοινωνίες η θέση της γυναίκας υποβιβάζεται περισσότερο. Η εισαγωγή του αλετριού και των ζώων στην Ευρασία αύξησε την αποδοτικότητα της γης και την έκανε «περιουσία». Ο άντρας που κατείχε τα ζώα έγινε ιδιοκτήτης της γης και εκτόπισε τη γυναίκα από την καλλιέργεια σε δευτερεύοντες τομείς της παραγωγής (υφαντική, κουβάλημα ξύλων και νερού). Στο σημείο αυτό διαφέρουν η Ευρασία, που προηγείται στη συσσώρευση πλούτου, από την Αφρική, Αμερική, Ωκεανία, όπου επικρατούν η κηποκαλλιέργεια, η κυκλική και η αποψιλωτική καλλιέργεια. Εκτοπισμένη από την παραγωγή και την κατοχή της γης, μετατρέπεται επίσης σε συμβολικό κεφάλαιο και χρησιμοποιείται στο πεδίο των πολιτικών ανταλλαγών αλλά με το θεσμό της προίκας, που είναι αντίστροφος από το έδνον. Προσφέρεται

ως σύζυγος στην ανώτερη ιεραρχικά τάξη, στην αριστοκρατία, μαζί με προίκα –είναι ο θεσμός της υπεργαμίας που, εκτός από την Ευρασία, υπήρχε επίσης στους Ίνκα και στην Ωκεανία (Rubin, 1975:208). Με αυτό τον τρόπο εκμετάλλευσης γίνεται συνεχής ροή του πλούτου από τη μεσαία τάξη στην ανώτερη, με αντάλλαγμα την πελατειακή κάλυψη της πρώτης και την πρόσβασή της στην ανώτερη κοινωνία. Και στις δύο περιπτώσεις το φύλο εισάγεται στην πολιτική οικονομία.

4. Η ανισότητα των φύλων στις αναπτυγμένες κοινωνίες

Ο δεσμός της «περιουσίας»-προίκας συνδέεται, όχι τυχαία, με το δεσμό του έρωτα. Επειδή δεν υπάρχει ανώτερη τάξη για να παντρέψει τις κόρες της, η αριστοκρατία της Ευρώπης τις στέλνει στα μοναστήρια, όπως στέλνει τους δευτερότοκους γιους στο στρατό. Οι πριγκίπισσες αποτελούν το συμβολικό κεφάλαιο για τη διατήρηση του εμπορίου και των συμμαχιών ανάμεσα στους θρόνους. Παράλληλα, επικρατεί η τάση σύνδεσης της ατομικής ιδιοκτησίας της γης με τη μονογαμία, γιατί μ' αυτό τον τρόπο εξασφαλίζεται η διατήρηση της ιδιοκτησίας της γης, άρα και η διατήρηση των σχέσεων παραγωγής που αυτή εκφράζει.

Στην Υποσαχάρια Αφρική η αναπαραγωγή υπόκειται στον κοινωνικό έλεγχο και το σεξ υποβαθμίζεται (Heald, 1995:497). Σε άλλες όμως περιοχές, όπου υπάρχει έντονη ασυμμετρία των φύλων και η βιολογική αναπαραγωγή περνά από τον κοινωνικό στον έλεγχο του συζύγου, δηλαδή στις κοινωνίες όπου η γυναίκα περιορίζεται σε παραγωγό γιων-κληρονόμων –και αυτό συνοδεύεται συχνά με θυγατροκτονία– το σεξ ξεχωρίζει ως κάτι ιδιαίτερο, που την επιβαρύνει αρνητικά. Δεν είναι απλώς εκμεταλλεύσιμη στο πεδίο της παραγωγής ως εργάτρια, αλλά και στο πεδίο της αναπαραγωγής με τη μητρότητα. Γίνεται σύμβολο και μηχανισμός της κοινωνικής δύναμης του άντρα (Gilmore, 1987:4). Αυτό που ξεφεύγει από τον έλεγχο που υφίσταται η αναπαραγωγική λειτουργία της γυναίκας, δηλαδή ό,τι αφορά το δικαίωμά της να διαθέσει το σώμα της, ξεχωρίζεται ως παράβαση, εντάσσεται στην ηδονή και ονομάζεται σεξ. Η γυναίκα υποχρεώνεται να ελέγχει την παρθενία της και να αποκρύπτει τον ερωτισμό μέσα στο σπίτι. Ενσωματώνει ένα σύστημα συμπεριφορών, ηθικών κωδίκων και πίστευων που εκφράζουν το γόητρο του άντρα. Ελέγχοντας τη σεξουαλικότητά της, η σύζυγος συντηρεί τη συνοχή και την ταυτότητα δύναμης του σπιτικού. Στα

μεσαία και ανώτερα στρώματα περιορίζεται στο σπίτι –νοικοκυριό, κέντημα (συμβολική εργασία)–, ενώ ο άντρας μένει κυρίαρχος στην πολιτική και ιδεολογική διαχείριση. Ταυτόχρονα, την επιφορτίζει με την αποκλειστική ευθύνη της ανατροφής των παιδιών και της συζυγικής πίστης, την κάνει σύμβολο της κοινωνικής θέσης.

Ο προσανατολισμός της γυναίκας στη βιολογική αναπαραγωγή και στη φροντίδα των παιδιών, που αποδόθηκε στο φυσικό καταμερισμό (μητρικό ένστικτο, φίλτρο), σχετίζεται με τις σχέσεις ιδιοκτησίας και την πατριαρχία (Goody, 1976:43· Kelly, 1997:138). Μια άλλη ένδειξη της πατριαρχίας είναι ότι το ταμπού της αιμομιξίας μεταξύ μητέρας και γιου είναι ισχυρότερο, επειδή κλονίζει την πατρική κυριαρχία (Vernier, 1996:198), ενώ το ταμπού μεταξύ πατέρα και κόρης παραβιάζεται συχνά ως ακραία εκδήλωση της κυριαρχίας αυτής. Κατέχοντας δεσπόζουσα θέση, το ανδρικό φύλο νομιμοποιεί την εξουσία του με τη διαχείριση της ιδεολογίας και κάνει να πιστεύουμε ότι η υπεροχή του οφείλεται στη φύση των πραγμάτων και ότι η πατριαρχία υπήρχε από πάντα. Επομένως, επιβάλλεται η εξέταση της ιστορικής διαδρομής της (Bennett, 1997:394). Εξάλλου, από τις έρευνες προκύπτει ότι η πατριαρχική οικογένεια της προβιομηχανικής Ελλάδας είναι σχετικά μύθος (Καυταντζόγλου, 1988:230).

Στις συνθήκες των αναπτυσσόμενων κοινωνιών που περιγράφηκαν, η γυναίκα γίνεται το κλειδί για την τήρηση της οικογενειακής γαλήνης. Γαλήνη στο σπίτι και αρμονία στο ζευγάρι σημαίνει εκμηδένιση της δύναμης της συζύγου. Αν υπάρξει διατάραξη, η ευθύνη αποδίδεται σε ψυχολογικά προβλήματα της γυναίκας. Θεωρείται γλωσσού, υστερική κτλ., επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά το γεγονός ότι η ψυχολογία χρησιμεύει για την καταγραφή και τον ιατρικό έλεγχο όσων δεν τηρούν τις κοινωνικές νόρμες, με στόχο την περιθωριοποίησή τους. Με τον τρόπο αυτό η σύζυγος χρησιμοποιείται για την τήρηση των κανόνων της κοινωνικής ευταξίας που επιβάλλει ο άντρας και μεταφράζεται σε διαβατήριο που θα ευνοήσει την είσοδό του στην αρένα διαπραγμάτευσης της πολιτικής δύναμης και των ανταγωνισμών. Άρα, ο συμβολισμός των ορίων του μέσα/έξω είναι παράγωγο του συμβολισμού δύναμης και όχι πρωτογενής.

Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι και στις συνθήκες αυτές η διαπραγματευτική δύναμη του δεύτερου φύλου είναι παρούσα. Η γυναίκα διεκδικεί συνεχώς την παρέμβασή της στη δημόσια ζωή και στη διαμόρφωση των κοινωνικών δομών, π.χ. συντηρεί τα δίκτυα επικοινωνίας της γειτονιάς (Hirschon, 1983:114), της συγγένειας κ.ά. Ταυτόχρονα όμως

διεκδικεί και τον έλεγχο ενός άλλου κόσμου, της σφαίρας του άρρητου. Επειδή έχει εκποπιστεί από τον κόσμο του ορθολογικού, δηλαδή από τη λογική της κοινωνικής οργάνωσης όπου επικρατεί ο άντρας, στρέφεται στον κόσμο του ανορθολογικού και του υπερβατικού, σε εκείνον που τον συγκροτούν η θρησκεία, τα όνειρα, οι βασκανίες, τα μάγια και το ξεμάτιασμα, η διαμεσολάβηση με το υπερβατικό, η φροντίδα των νεκρών, οι διαβατήριες τελετουργίες και ιδιαίτερα οι τελετουργίες μετάβασης στον «άλλο κόσμο» (Σερεμετάκη, 1994:277). Ενώ την αποκλείουν στο γυναικωνίτη, μακριά από τα ιερά αντικείμενα και από την ιερούργια, είναι αυτή που γεμίζει το εκκλησίασμα και συντηρεί τα νεκροταφεία (Rushton, 1983:67· Dubisch, 1991:41). Όμως το υπερβατικό συνιστά επίσης και τον κόσμο που χρησιμεύει για τους χειρισμούς της κοινωνικής αναπαραγωγής: μύθοι, θρησκεία, παράδοση. Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται ένας νέος καταμερισμός με τον άντρα αλλά στο πεδίο της κοινωνικής αναπαραγωγής και με ανταγωνιστικό χαρακτήρα, όπως είναι π.χ. ο ανταγωνιστικός καταμερισμός μεταξύ Μικρής και Μεγάλης παράδοσης. Η γυναίκα αναλαμβάνει: 1) το μέγλωμα των παιδιών, 2) την τήρηση της παράδοσης με την οποία εκτελεί την κοινωνικοποίηση για τα παιδιά και 3) τον κοινωνικό έλεγχο του κουτσομπολιού για τους μεγάλους. Εξαιτίας αυτού αποδίδουν στη «φύση» της την έλξη για τη συγκίνηση, την πρόληψη, τη μαγεία και την προσκόλλησή της στην παράδοση. Εντούτοις, η παράδοση συντηρείται από την κυρίαρχη τάξη του συστήματος και ανάμεσα στους σκοπούς που επιτελεί είναι και το να διατηρεί την υποτέλεια της γυναίκας (Nagengast, 1997: 359), π.χ. με την αγνότητα, το σάτι, την κλειτοριδεκτομή κ.ά. Επομένως, η θέση της γίνεται αμφίσημη, αφού με το να είναι θεματοφύλακας και κανάλι της παράδοσης-αγωγής, μετατρέπεται σε όχημα της συντήρησης και μεταβιβάζει στους απογόνους τις αξίες και την ηθική που εκφράζουν την ανδρική κυριαρχία.

Αμφίσημη παρουσιάζεται και η δύναμη του ελέγχου της στα παιδιά, γιατί η ασπίδα του «μητρικού φίλτρου» γίνεται ταυτόχρονα και μέσο της υποτέλειάς της, όπως απεικονίζεται στη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη –είναι γνωστή η σύνδεση της φροντίδας των παιδιών με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, όπου ο κληρονόμος έχει μεγαλύτερη αξία από τη σύζυγο. Ανατρέφοντας τα παιδιά εφαρμόζει μια νέα στρατηγική, τον έλεγχό της σ' αυτά, βασικά μέχρι την εφηβεία, και το συναισθηματικό δέσιμο με το γιο. Αυτό δίνει απάντηση στο γνωστό ερώτημα: γιατί αναπαράγει έναν άλλο φαλλοκράτη, που θα καταπιέσει μια άλλη νοικοκυρά; Προφανώς γιατί, μην έχοντας άλλη δυνατότητα, προτιμά να βρί-

σκεται σε εξάρτηση και συμμαχία με κάποιον, επίσης άντρα και ανταγωνιστή του πατέρα, που θα της προσφέρει ισχυρή διαπραγματευτική δύναμη και ταυτόχρονα θα εξυψώσει την ίδια σαν Παναγία. Η εξάρτηση αυτή μεταφράστηκε με το χαρακτηριστικό για την ευρωπαϊκή κοινωνία οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Η ύπαρξή της βιώνεται μέσα από τις αντιθέσεις: εξουσία στο σπίτι και τα παιδιά από τη μια, καταδίκη στην κοινωνική μοναξιά με ψυχολογικές συνέπειες από την άλλη. Οι δύο εξουσίες της, η μια στο υπερβατικό και η άλλη στα παιδιά, συχνά συμπλέκονται και αυτό εξηγεί τη συμβολική αμφισημία της ως Παναγία και ως σατανική Εύα (Du Boulay, 1986:162, 1991:77· Zinovieff, 1991:217). Συμβολίζει στις εικονικές παραστάσεις τα αστικά ιδεώδη (Δικαιοσύνη, Ελευθερία, Γαλλία, Ελλάδα) αλλά και τον κίνδυνο (Τύχη, Μοίρα), ενώ τα σύμβολα του πολέμου, του αθλητισμού κτλ. απεικονίζονται με άντρα.

Δεν είναι δύσκολο να συνδέσουμε την αμφισημία της θέσης της γυναίκας με την αδιάλειπτη αντίστασή της και τη σύγκρουση που αυτή συνεπάγεται. Η αφοσίωσή της στο θρησκευτικό λειτούργημα είναι χωρίς αμφιβολία ένας αποτελεσματικός τρόπος εισόδου στο δημόσιο χώρο από την άλλη πόρτα. Την ίδια αμφισημία, ουσιαστικό γνώρισμα της κοινωνικής ζωής, έχουν οι Νεράιδες (Σκουτέρη-Διδασκάλου 1991:288). Ίσως μια σχετική περίπτωση, που οδηγεί σε κατάταξη των φύλων διαφορετική από τη δική μας, αποτελούν οι *berdache* (τρίτο φύλο) στους Ινδιάνους.

Μετά την Αντιμεταρρύθμιση και στην πορεία ανάπτυξης της βιομηχανικής κοινωνίας, η θέση της γυναίκας επιδεινώθηκε περισσότερο. Αρχικά, και παρά την ωραιοποίησή της από τους Τροβαδούρους, η Ιερή Εξέταση εκμηδένισε με το κυνήγι των μαγισσών τη δύναμη που αντλούσε από το υπερβατικό και όσα προνόμια διατηρούσε από τη σχέση της με τη γη. Η ίδια υποτάχτηκε στο μοντέλο της πιστής συζύγου και στην υποτέλεια της σεξουαλικότητας, που περιγράφηκαν παραπάνω. Το σύγχρονο κράτος θεσμοθέτησε την ασυμμετρία με τη νομοθεσία για την υγιεινή και την πορνεία (Luker, 1998:621). Κατά την περίοδο αυτή, οι σχέσεις των φύλων ρυθμίζονται στα αστικά κέντρα από τη διχοτομία ιδιωτικό/δημόσιο. Αυτό δε σημαίνει ότι έσβησαν οι ανταγωνισμοί δύναμης. Διαδραματίζονταν σε όλα τα επίπεδα, ξεπερνώντας τη σφαίρα του ιδιωτικού.

Εκτός από τις διεκδικήσεις της στο πεδίο του υπερβατικού και των παιδιών, η γυναίκα διεξάγει τον ανταγωνισμό της στην αρένα της δύναμης προς τον άντρα και στο υλικό πεδίο. Στην κατάκτηση του κύριου μέ-

σου της δύναμης, του χρήματος. Από το τέλος του Μεσαίωνα, η ευρωπαϊκή κοινωνία την αποκλείει από την κληρονομία (1356 στη Γερμανία) και την οικονομική διαχείριση. Ταυτόχρονα, χαρακτηρίζεται δαπανηρή και αλόγιστη. Γίνεται όμως κούκλα-βιτρίνα του συζύγου ή του εραστή, που την φορτώνει με κοσμήματα, ενώ η ίδια κυριεύεται από το πάθος του λούσου και της σπατάλης για κάτι που δεν μπορεί με άλλο τρόπο να το διαπραγματευτεί. Το γεγονός ότι «φρυσική τάξη» στο τέλος του Μεσαίωνα ήταν να στολίζεται αποκλειστικά ο άντρας (Konig, 1969:126) απαιτεί ιδιαίτερη ερμηνεία. Μόνο από τις περιθωριοποιημένες θέσεις της πόρνης και της κλέφτρας θα μπορέσει η γυναίκα να ζήσει τη δύναμη του χρήματος, μόνο στα 1881 θα αποκτήσει βιβλιάριο τράπεζας στη Γαλλία και μόνο μετά το 1950 θα διεκδικήσει ίση αμοιβή με τον άντρα και την, απαγορευμένη έως το 1967 (Hans, 1988:234), είσοδο στο Χρηματιστήριο.

Η γυναίκα διεκδίκησε συμμετοχή στην τέχνη, αρχικά ως εκτελέστρια, και την κατέκτησε παρά τους υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς της «πριμαντόνας», της «θεατρίνας» κ.ά. Δεν κατάφερε όμως να εκπορθήσει τη θέση του διευθυντή ορχήστρας. Συνείδηση της θέσης της άρχισε να αποκτά με την ανάβλυση του φεμινιστικού κινήματος μέσα από τις προτεσταντικές αιρέσεις του 17ου αι. Στη συνέχεια, κατέκτησε το δικαίωμα στην παιδεία και στην ψήφο με το κίνημα της σουφραζέτας που ξεκίνησε το 1850 από τη μεσαία τάξη (Alexander, 1994:274) και μέσα από κύκλους πνευματισμού. Έως το 1850 οι άντρες εργάτες ανθίσταντο στη δημόσια εργασία της γυναίκας και στη συμμετοχή της στα συνδικάτα. Τελικά, ο καπιταλισμός αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει τη γυναικεία εργασία στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες. Αποτέλεσμα ήταν τα φεμινιστικά κινήματα και οι σεξουαλικές επαναστάσεις των δεκαετιών 1920 και 1960 (Martin, 1996:105). Στη γυναικεία δυναμική υπάγονται επίσης η αύξηση των διαζυγίων, το δικαίωμα της έκτρωσης κ.ά., καθώς και η δημιουργία πολλών νομικών κατακτήσεων. Πολλά μετερίζια της ανδροκρατίας κατέρρευσαν, από τον κορσέ μέχρι το παντελόνι και το κάπνισμα, ενώ σε αντιστάθμισμα υψώθηκαν άλλα, με αποκορύφωμα το ξεγύμνωμα του γυναικείου σώματος, θλιβερή επίτευξη του 20ού αιώνα.

◆◆ 5. Προοπτικές

Εφόσον η ανθρωπολογία του φύλου στρέφεται στο πεδίο των σχέσεων δύναμης, δηλαδή στην πολιτική διάσταση, αντιμετωπίζει άμεσα

το ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Χωρίς καμιά πρόθεση να υποτιμηθεί η συμβολή της θεωρίας των κοινωνικών κατασκευών, είναι χρήσιμο να επισημανθεί ο κίνδυνος, που απορρέει από τη μονομέρεια της και που συνίσταται στην εκμηδένιση της ατομικής δραστηριότητας και των κοινωνικών αντιθέσεων κάτω από τον υπερχαθορισμό των κατασκευών και των δομών. Εκείνο που προσφέρει η πολιτική διάσταση είναι η διαλεκτική μεταξύ του δομημένου υποκειμένου και της δομώσας πρακτικής του.

Είναι ουσιαστικό να τονιστεί ότι η παραπάνω ανάλυση περιορίστηκε για λόγους θέματος στη διαλεκτική των σχέσεων δύναμης, παραλείποντας την εξίσου σοβαρή διάσταση της διαλεκτικής μεταξύ του θεσμοποιημένου ανταγωνισμού των φύλων και της υπαρξιακής συντροφικότητας (σχέσεις γέννησης, κοινά βιωμάτα, αμοιβαιότητα κ.ά.). Η συντροφικότητα (*communitas*) είναι πρωταρχικός όρος της κοινωνικής συνθήκης ύπαρξης, που ανανεώνεται συνεχώς με διάφορες μορφές (φιλία, έρωτας, αδελφότητα). Συντηρεί την κοινωνική συνοχή και συντηρείται από το πάθος. Διαπλέκεται με την ανισότητα και απωθείται από την εξουσία, γι' αυτό αποτελεί σοβαρό παράγοντα της αμφισβησίας. Επειδή κατά κανόνα αγνοείται, θα πρέπει να της δοθεί ιδιαίτερη προσοχή από την έρευνα, αλλά προς το παρόν θα την υπερβούμε.

Επιστρέφοντας στη διάσταση των ανταγωνισμών και της δύναμης, θα ήταν χρήσιμη μια ανακεφαλαίωση για τη σημερινή θέση του προβλήματος; Παρά την αμφίρροπη έκβαση, δεν αμφισβητείται ότι στη σύγχρονη κοινωνία έχουν συντελεστεί σοβαρές αλλαγές και έχουν αποδιαρθρωθεί πολλές από τις προηγούμενες σχέσεις. Καταργήθηκε ο αποκλεισμός από το δημόσιο και ο έλεγχος της αγρότητας. Η γυναίκα έχει παύσει να χρησιμοποιείται ως συμβολικό κεφάλαιο, εξαιτίας της κρίσης που περνά η παραδοσιακή οικογένεια. Επιπλέον, αναιρέθηκε η βιολογική βάση της ανισότητας, χάρη στη δυνατότητα που πρόσφερε η επιστήμη στη γυναίκα να συλλαμβάνει και μετά την εμμηνοπαυση (Strathern, 1997:53). Από την άλλη πλευρά όμως της αφαιρείται βαθμιαία η ευθύνη για την κοινωνικοποίηση των παιδιών, την οποία αναλαμβάνουν τα ΜΜΕ, τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, τα σωφρονιστήρια κ.ά. Η ανιούσα εμπορευματοποίηση του εποικοδομήματος (τέχνη, θρησκεία, ψυχαγωγία) μεταφέρει τις συμβολικές διαδικασίες, που εκείνη διεκπεραιώνει, στις οικονομικές δραστηριότητες των μεγάλων επιχειρήσεων.

Είναι δύσκολο να αποφανθούμε αν πρόκειται για πρόοδο ή οπισθοδρόμηση. Για παράδειγμα, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» δεν κατήργησε

τη γυναικεία υποτέλεια και η αντικατάστασή του από το καθεστώς της ελεύθερης αγοράς την ξαναθέρισε (Vesinova-Kalivorova, 1998:364). Έχει επισημανθεί ότι οι επιτυχίες της γυναικείας απελευθέρωσης διακινδυνεύουν πάντα να μετατραπούν σε όργανα περιθωριοποίησης και καταπίεσης (Sutton, 1986:37· Clark, 1996:23), να συκοφαντηθούν η χειραφέτηση ως πορνεία και ο προσανατολισμός στο υπερβατικό ως δεισιδαιμονία, γιατί ο ανταγωνισμός δύναμης των δύο φύλων παραμένει αμφίροπος. Η παραπάνω κατάσταση, που πρέπει να διερευνηθεί αναλυτικά, προκαλεί μεγάλες αντιφάσεις. Από τη μια πλευρά, ο επαμφοτερισμός ανάμεσα στις κατακτήσεις και στις απώλειες της γυναίκας κάνει φανερό τη δυναμική του αδιάπτωτου ανταγωνισμού δύναμης. Από την άλλη πλευρά, το τελικό ισοζύγιο δεν παρουσιάζεται ενθαρρυντικό γι' αυτήν. Η παγκοσμιοποίηση, στην οποία αυτό οφείλεται, προβάλλει ως ύστατη κοινωνική αξία και πηγή δύναμης την οικονομική-χρηματιστική αξία, υποβαθμίζοντας όλες τις άλλες διακρίσεις. Παράλληλα, διευρύνει ραγδαία τον κοινωνικό αποκλεισμό και συντρίβει τον οικονομικό ρόλο του άντρα, τον κάνει άνεργο ή μετανάστη, ενεργοποιώντας έτσι τις πρωτοβουλίες της γυναίκας στον αγώνα της επιβίωσης στην αγορά εργασίας, με συνακόλουθο την ενεργό συμμετοχή της στα κοινωνικά κινήματα (Gledhill, 1994:199, 203). Μια τέτοια έκβαση ρήξης περνά μέσα από κρίση αναβιώσεων, αλλά μεταθέτει σαφώς το επίπεδο των συγκρούσεων δύναμης και αλλάζει τη θέση της γυναίκας σ' αυτές. Από την άλλη πλευρά, η απελευθέρωση από το σπίτι, το ζυγό της αγνότητας, το συμβολικό κεφάλαιο κ.ά., καθώς και οι κατακτήσεις της στο θεσμικό και νομικό επίπεδο, δίνουν περιθώρια για τη διεκδίκηση μιας διαφορετικής θέσης. Οι αντιφάσεις αυτές επιτρέπουν, στο πλαίσιο των ταξικών και άλλων ανταγωνισμών, τόσο την ενεργό συμμετοχή της στον πολιτικό στίβο, όσο και το αντίστροφο, τη δημόσια προβολή της ως εταιρά. Πρόκειται για μια μεγάλη ιστορική καμπή, που η έκβασή της θα κριθεί από τις στρατηγικές πολιτικής δύναμης που θα αναπτύξει το γυναικείο κίνημα.

Στην εποχή μας η αποικιοκρατία δε χρειάζεται την ανθρωπολογία. Γι' αυτό προσπαθεί να την παροπλίσει στο σχετικισμό και στο σιλι, ως αδιάφορη ή περιγραφική γνώση, γιατί οι «άλλοι» έγιναν έθνη και ενσωματώνονται στο Global System. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη θεωρητική στασιμότητα της ανθρωπολογίας του φύλου. Όμως, ο εξωτικός Άλλος έχει ιστορικά μεταναστεύσει. Δεν κρύβεται στα παραδείσια νησιά ή στις ορεινές στρούγκες. Είναι βαφτισμένος στο μπλουτζίν και στην TV, κυκλοφορεί πλάι μας και, όπως υποστηρίζουν οι απολογητές της παγκοσμιοποίησης, απολαμβάνει την παγκόσμια κουλτούρα. Τι σημαί-

νει στο βάθος αυτό; Ότι με την παγκοσμιοποίηση αποδιαρθρώσαμε όλες τις άλλες κουλτούρες, επιβάλλοντας τη δική μας με τα μαζικά αγαθά και την εμπορευματοποίηση των αξιών. Ότι καταναλώνουμε τα «εξωτικά» φαγητά του Άλλου, ως κυρίαρχοι τουρίστες. Ότι τον ξεριζώνουμε για να γνωρίσει και να απολαύσει τη διεθνή κουλτούρα της εκμετάλλευσης και της απαξίωσης. Ότι κυκλοφορεί πλάι μας αλλά ως περιθωριακός και «διαθέσιμος», όπως και ο δικός μας Άλλος, η γυναίκα. Η ανθρωπολογία οφείλει να τον ξαναβρεί στην ιστορική μετανάστευσή του, στα γκέτο των μεγαλουπόλεων και στο σύγχρονο εμπόριο «λευκής σαρκός».

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. & Α. Ψαρρά (επιμ.), 1997, *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση: Εισαγωγή* – Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Alcoff, L., 1994, «Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory», στο N. Dirks, et al. (eds) *Culture/Power/History* – Princeton Univ. Pr.
- Alexander, S., 1994, «Women, Class and Sexual Differences in the 1830' and 1840': Some Reflections on the Writing of a Feminist History», στο N. Dirks et al. (eds) *Culture/Power/History* – Princeton Univ. Pr.
- Apter, A., 1998, «Discourse and its disclosures: Yoruba women and the sanctity of abuse» – *Africa* 68 (1).
- Ardener, S., 1973, «Sexual insult and female militancy» – *MAN* 8 (3).
- Barich, B., 1998, «Social Variability Among Holocene Saharian Groups», στο S. Kent (ed.).
- Bar-Yosef, O. & A. Belfer-Cohen, 1998, «Views of Gender in African Prehistory from a Middle Eastern Perspective», στο S. Kent (ed.).
- Bennett, J., 1997, «Φεμινισμός και ιστορία», στο Ε. Αβδελά & Α. Ψαρρά (επιμ.).
- Blackhood, E., 1997, «Women, land and labor» – *Ethn/gy* 36 (4).
- Borofsky, R. (ed.), 1994, *Assessing Cultural Anthropology: Introduction* – New York, McGraw-Hill.
- Bourdieu, P., 1996, *Η ανδρική κυριαρχία* – Αθήνα, Δελφίνι.
- Busby, C., 1999, «Agency, Power, and Personhood» – *Crit. Anthr/gy* 19 (3).
- Casey, J., 1998, «Just a Formality», στο S. Kent (ed.).

- Chernela, J., 1991, «Symbolic Inaction in Ritual of Gender and Procreation among the Garifuna of Honduras» – *Ethos* 19 (1).
- Chodorow, N., 1983, «Family Structure and Feminine Personality», στο M. Rosaldo & L. Lamphere (eds) *Woman, Culture and Society* – Stanford Univ. Pr.
- Clark, D., 1996, «With My Body I Thee Worship: The Social Construction of Marital Sex Problems», στο S. Scott & D. Morgan (eds).
- Δημητρίου, Σ., 1996, *Η εξέλιξη του ανθρώπου. IV Αρχές της κοινωνικής οργάνωσης* – Αθήνα, Καστανιώτης.
- Dimitriou-Kotsoni, S., 1995, «Dramatization and De-dramatization: Conflict and Joking in an Aegean Island» – *Jour. Medit. St.* 5 (1).
- Dubisch, J., 1991, «Gender, Kinship and Religion: “Reconstructing” the Anthropology of Greece», στο P. Loizos & E. Papataxiarchis (eds.), *Gender and kinship in modern Greece* – Princeton Univ. Pr.
- Dubisch, J., 1993, «“Foreign chickens” and other outsiders: gender and community in Greece» – *Amer. Ethn/gist* 20 (2).
- Du Boulay, J., 1986, «Women-Images of Their Nature and Destiny in Rural Greece», στο J. Dubisch *Gender and Power in Rural Greece* – Princeton Univ. Pr.
- Du Boulay, J., 1991, «Kosmos and gender in Village Greece», στο P. Loizos & E. Papataxiarchis (eds.), *Gender and kinship in modern Greece* – Princeton Univ. Pr.
- Fox, R., 1984, *Kinship and Marriage* [1967] – Harmondsworth, Penguin.
- Gardner, P., 1995, «Pressures for Tamil property in Palyan Social Organization», στο T. Ingold et al. (eds).
- Gifford-Gonzalez, D., 1998, «Gender and Early Pastoralists in E. Africa», στο S. Kent (ed.).
- Gilmore, D. (ed.), 1987, *Honor and Shame and Unity of the Mediterranean*, Preface – Washington, “Amer. Anth/cal As. Washington”.
- Gledhill, J., 1994, *Power and Its Disguises* – London, Pluto.
- Gluckman, M., 1974, «The Kingdom of Zulu of S. Africa» [1940], στο Y. Cohen (ed.), *Man in Adaptation* – Chicago, Aldine.
- Goldsmith, W., 1974, «Theory and Strategy in the Study of Cultural Adaptability», στο Y. Cohen (ed.) *Man in Adaptation* – Chicago, Aldine.
- Goody, J., 1976, *Production and Reproduction* – Cambridge Univ. Pr.
- Goulet, J.-G., 1996, «The “berdache”/“Two-Spirit”: a comparison of anthropological and native constructions of gendered identities among the Northern Athabascans» – *Journ. Royal Anthr. Inst.* 2 (4).

- Greene, B., 1998, «The institution of woman-marriage in Africa: A cross-cultural analysis» – *Ethn/gy* 37 (4).
- Hall, S., 1998, «A Consideration of Gender Relations in the Late Iron Age “Sotho” Sequence of the W. Highveld, S Africa», στο S. Kent (ed.).
- Hans, M.-F., 1998, *Les femmes et l’ argent* – Paris, Grasset.
- Hassan, F., 1998, «Toward an Archaeology of Gender in Africa», στο S. Kent (ed.).
- Hawkes, K. et al., 1997, «Hadza Women’s Time Allocation, Offspring, Provisioning and the Long Postmenopausal Life Spans» – *Cur. Anthr/gy* 38 (4).
- Hendon, J., 1996, «Archaeological Approaches to the Organization of Domestic Labor: Household Practice and Domestic Relations» – *An. Rev. Anthr/gy* 25.
- Herzfeld, M. et al., 1983, «Semantic Slippage and Moral Fall: The Rhetoric of Chastity in Rural Greek Society» – *Journ. Mod. Greek St.* 1 (1).
- Hirschon, R., 1983, «Women, the Aged and Religious Activity: Oppositions and Complementarity in an Urban Locality» – *Journ. Mod. Greek St.* 1 (1).
- Hodgson, D., 1999, «“Once Intrepid Warriors”: Modernity and the Production of Maasai Masculinities» – *Ethn/gy* 38 (2).
- Ingold, T. et al. (eds), 1995, *Hunters and Gatherers I* – Oxford/Washington, Berg.
- James, W., 1978, «Matrifocus in African Women», στο S. Ardener (ed.) *Defining Females* – London, Croom Helm.
- Καυταντζόγλου, P., 1988, «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου» – *Ελ. Κέντ. Κοιν. Ερ.* 69.
- Kelly, J., 1997, «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο Αβδελά, Ε. & Α. Ψαρρά (επιμ.).
- Kemper, T., 1972, «Power, Status, and Love», στο D. Heise (ed.) *Personality and Socialization* – Chicago, Rand McNally.
- Kent, S., 1995, «Unstable Households in a Stable Kalahari Community in Batswana» – *Amer. Anthr/gist* 97 (2).
- Kent, S. (ed.), 1998^a, *Gender in African Prehistory*. Introduction – California, Sage.
- Kent, S., 1998^b, «Invisible Gender - Invisible Foragers», στο S. Kent (ed.).

- Kurtz, S., 1991, «Polysexualization: A New Approach to Oedipus in the Trobriands» – *Ethos* 1991 (1).
- Konig, R., 1969, *Sociologie de la Mode* – Paris, Payot.
- Lancaster, R., 1996, «Coming-Out Stories: Recent Videos on Gay and Lesbian Themes» – *Amer. Anthr/gist* 98 (3).
- Leacock, E., 1978, «Women's Status in Egalitarian Society» – *Cur. Anthr/gy* 19 (2).
- Leiris, M., 1998, «Organization sociale des Dogons» – *Homme* 147.
- Lévi-Strauss, C., 1960, «The Family», στο H. Shapiro(ed.) *Man, Culture, and Society* – Galaxy, New York.
- Lévi-Strauss, C., 1969, *The Elementary Structures of Kinship* [1949] – London, Eyre & Spottiswoode.
- Lewis, J., 1967, «Spirits and the Sex War» – *MAN* 2 (4).
- Lewis, J., 1998, «Deadlier than the male? Women, knowledge and power» – *Africa* 68 (2).
- Lourandos, H., 1995, «Palaeopolitics: resource intensification in Aboriginal Australia and Papua New Guinea», στο T. Ingold et al. (eds).
- Luker, K., 1998, «Sex, social hygiene and the state: The double-edged sword of social reform» – *Theory & Soc.* 27 (5).
- Mansfield, A. & B. McGinn, 1996, «Pumping Irony: The Muscular and the Feminine», στο Scott, S. & D. Morgan (eds).
- Marcus, G., 1994, «After the Critique of Ethnography: Faith, Hope and Charity, but the Greatest of These is Charity», στο R. Borogsky (ed.) *Assessing Cultural Anthropology* – New York, McGraw-Hill.
- Martin, J., 1996, «Structuring the sexual revolution» – *Theory & Soc.* 25 (1)
- Mauss, M., 1967, *Manuel d' Ethnographie* – Payot, Paris.
- Mead, M., 1962, *Male and Female* – New York, Mentor.
- Minnegal, M., & P. Dwyer, 1999, «Rereading Relationships: Changing Constructions of Identity among Kubo of Papua New Guinea» – *Ethn.* 38 (1).
- Moore, E., 1993, «Gender, power and legal pluralism: Rajasthan» – *Amer. Ethn/gy.* 20 (3).
- Moore, H., 1993, «The differences within and the differences between», στο T. Valle (ed.) *Gendered Anthropology* - London/ New York, Routledge.
- Moore, J., 1977, «The Exploitation of Women in Evolutionary Perspective» – *Crit. Anthr/gy* 9-10.
- Nagengast, C., 1997, «Women, Minorities and Indigenous Peoples: Universalism and Cultural Relativity» – *Jour. Anthr/cal Res.* 53 (3).

- Nelson, S., 1998, «Reflections on Gender Studies in African and Asian Archaeology», στο S. Kent (ed.).
- O'Leary, M., 1983, «Population, economy and domestic groups» – *Africa* 53 (1).
- Paine, R., 1989, «High-wire culture: comparing two agonistic systems of self-esteem» – *MAN* 24 (4).
- Palsson, G., 1995, «Hunters and gatherers of the sea», στο T. Ingold et al. (eds).
- Parkington, J., 1998, «Resolving the Past», στο S. Kent (ed.).
- Pearl, F., 1997, «Architecture, Ritual and Women's Roles in the Sahara» – *Cur. Anthr/gy* 38 (2).
- Pina-Cabral, J., 1984, «Femal Power and the Inequality of Wealth and Motherhood in NW Portugal», στο R. Hirschon (ed.) *Women and Property- Women as Property* – London, Croom Helm.
- Redfield, R., 1960, «How Human Society Operates», στο H. Shapiro (ed.) *Man, Culture, and Society* – Galaxy, New York.
- Robben, A., 1989, «Habits of the Home: Spatial Hegemony and the Structuration of House and Society in Brazil» – *Amer. Anthr/gist* 91(3).
- Rubin, G., 1975, «The Traffic in Women: Notes on the "Political Economy" of Sex», στο R. Reiter (ed.) *Towards an Anthropology of Women* – New York/London.
- Rushton, L., 1983, «Doves and Magpies: Village Women in the Greek Orthodox Church», στο P. Holden (ed.) *Women's Religious Experience* – New Jersey, Barnes & Noble.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν., 1991, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα* [1981] – Αθήνα, Ο Πολίτης.
- Σερεμετάκη, Κ., 1994, *Η τελευταία Λέξη* [1991] – Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Salgado, N., 1997, «Sickness, Healing, and Religious Vocation: Alternative Choices at a Theravâda Buddhist Nunnery» – *Ethn/gy* 36 (3).
- Sanday, P., 1973, «Toward a Theory of the Status of Women» – *Amer. Anthr/gist* 75 (5).
- Sandbunkt, O., 1995, «Tributary tradition and relations of affinity and gender among the Sumatra Kubu», στο T. Ingold et al. (eds).
- Schmidt, P., 1998, «Reading Gender in the Ancient Iron Technology of Africa», στο S. Kent (ed.).
- Scott, S. & D. Morgan (eds), 1996 *Body Matters: Essays on the Sociology of the Body* – London, Falmer Pr.
- Segobye, A., 1998, «Daughters of Cattle», στο S. Kent (ed.).
- Souvatzi, S., 2000, *The Archaeology of the Household: Examples from the Creek Neolithic* – Cambridge (Διδ. Διατρ.).

- Spier, L., 1960, «Inventions and Human Society», στο H. Shapiro (ed.) *Man, Culture, and Society*– Galaxy, New York.
- Stahl, A. & M. Cruz, 1994, «Men and Women in a Market Economy», στο S. Kent (ed.).
- Stolcke, V., 1993, «Is sex to gender as race is to ethnicity?», στο T. Valle (ed.) *Gendered Anthropology* – London/ New York, Routledge.
- Strathern, M., 1990, *The Gender of the Gift* – Univ. of California Pr.
- Strathern, M., 1997, «Gender: division or comparison?», στο *Ideas of Difference: Social Spaces and the Labour of Division* – Oxford, Blackwell.
- Sutton, S.B., 1986, «Family and Work: New Patterns for Village Women in Athens» – *Journ. Mod. Gr. St.* 4 (1).
- Toffin, G., 1998, «Le tambour et la ville» – *Homme* 146.
- Vernier, B., 1996, «Théorie de l'inceste et construction d'objet» – *Annales* 51 (1).
- Vesinova-Kalivopova, E., 1998, «The Vision of Czech Women: One Eye Open» – *Dial. Anthr.* 23 (4).
- Wadley, L., 1998, «The Invisible Meat Providers», στο S. Kent (ed.).
- Waterhouse, R., 1996, «The Inverted Gaze», στο Scott, S. & D. Morgan (eds).
- Weeks, J., 1994, «Vern L. Bulloch: "Silence In the Bedroom: A History of Sex Research", 1994» – *Nat.* 370.
- Westermarck, E., 1931, «Homosexual Love», στο V. Calderon (ed.)- *The Making of Man* – New York, Mondern Library.
- Yannakopoulos, K., 1996, «Amis ou aimants?» – *Terrain* 27.
- Zinovieff, S., 1991, «Hunters and Hunted: Kamaki and the Ambiguities of sexual Predation in a Greek Town», στο P. Loizos & E. Papataxiarchis (eds.), *Gender and kinship in modern Greece* – Princeton Univ. Pr.

